

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԻ ԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԺԸ.-ԺԹ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ձափազանց ընդգրկուն է Մխիթարեանների թարգմանութիւնների բնագաւառը՝ կրօնագիտական երկեր, գեղարուեստական գրականութիւն, իմաստասիրութիւն – բարոյախօսութիւն, պատմութիւն, բանասիրութիւն, փիլիսոփայութիւն, բնական գիտութիւններ:

Բնագիտական երկերի թարգմանութիւնները իրականացուել են երկու պատճառով: Նախ՝ յիշեալ ժամանակահատուածում, այն է ԺԸ-ԺԹ. դարերում, չափազանց քիչ էր հայ բնագէտ մասնագէտների թիւը – երկրորդ՝ նպատակ է հետապնդուել ընթերցող լայն զանգուածներին ծանօթացնել բնական գիտութիւններում կատարուող նորութիւններին ու սէր արթնացնել դէպի բնական գիտութիւնները: Բնագիտական երկերի թարգմանական գործունէութեան մէջ չափազանց ծանրակշիռ է Մխիթարեան միաբանութեան վաստակը:

ԺԸ, եւ յատկապէս ԺԹ. դարում գերմաներէնով, ֆրանսերէնով, անգլերէնով, ռուսերէնով եւ իտալերէնով գոյութիւն ունէր Ֆիզիկային, քիմիային, երկրաբանութեանը, կենսաբանութեանը եւ աստղագիտութեանը նուիրուած նեղ մասնագիտական գրականութիւն: Սակայն արլայիսի գրքերի կամ յօդուածների թարգմանելը, ամենայն հաւանականութեամբ անիմաստ կը լինէր, քանի որ դրանցից օգտուելու համար անհրաժեշտ էին ֆիզիկա-մաթեմատիկական եւ բնագիտական այլ տիպի բաւական ընդարձակ գիտելիքներ, որոնք ունէին սահմանափակ թուով մարդիկ միայն: Վերջիններս էլ, անհրաժեշտութեան դէպքում, օգտուում էին օտար լեզուներով լոյս տեսած ռուսամասիրութիւններից:

Բնագիտական թարգմանական գրականութեան մասին ամբողջական գաղափար կազմելու համար անհրաժեշտ է նշել, որ այդ գրքերի մի մասը՝ յատկապէս աստղագիտութեանը վերաբերող, սովորաբար լինում էին ազատ՝ ոչ բառացի թարգմանութիւններ: Շատ յա-

ճախ հայ թարգմանիչները բնագրում մտցնում էին նաեւ հայ հեղինակներին՝ քիմիային, ֆիզիկային եւ աստղագիտութեանը վերաբերող հարցեր: Այսպէս ըստ Բ. Թումանեանի. «Տումարին վերաբերող բաժիններում, գրեթէ առանց բացառութեան բոլոր գրքերում, տեղ են յատկացում նաեւ հայկական տոմարին: Որոշ պարբերութիւններ աւելացում էր նաեւ յիշատակելու հայ հեղինակների ծառայութիւնները աստղագիտութեանը»¹:

Մխիթարեանների բնագիտական թարգմանութիւնների մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը բացայայտում է մի կարեւոր հանգամանք: Վենետիկի Մխիթարեանները թարգմանութիւնները կատարել են առաւելապէս դասական լեզուներից՝ հին յունարէնից եւ լատիներէնից: Նոր լեզուներից վենետիկեանները հիմնականում թարգմանել են իտալերէնից, ֆրանսերէնից, անգլերէնից:

Վիեննայի Մխիթարեանները բնագիտական թարգմանութիւնները իրականացրել են հիմնականում գերմաներէնից, ինչը որ տրամաբանական է: Խնդիրն այն է, որ հաստատուելով Աւստրիայի մայրաքաղաքում, նրանք պարտաւոր էին առաջին հերթին յարգել գերմաներէնը: Միւս կողմից, Վիեննական Մխիթարեանների չըջապատող երկրների մեծ մասի տիրապետող լեզուն գերմաներէնն էր, իսկ իրենց գործունէութիւնը կապուած էր այդ լեզուի հետ:

Յօդուածում ընդգրկուած են նաեւ «Գիրք վաստակոցը». «Յաղագս քնութեան մարդոյ», ինչպէս նաեւ «Վեցօրեայքը»: Ճիշտ է, դրանք Մխիթարեանները չեն թարգմանել, սակայն առաջին անգամ յիշեալ գործերը հայերէն թարգմանութեամբ տպագրուել են նրանց անմիջական նախաձեռնութեամբ եւ հայերէն թարգմանութիւնների քննական վերլուծութեամբ:

Ստորեւ՝ ըստ ժամանակագրութեան, ներկայացնում ենք Մխիթարեանների բնագիտական թարգմանութիւնները:

1. ԱՆՏՈՆ ԳՈՎԴՆԻ «ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ»

1750-ին Վենետիկում գրաբար լոյս են տեսել Ֆրանսիացի աստուածաբան-փիլիսոփայ Անտոն Գովդենի (1640-1696) «Փիլիսոփայութեան» չորս հատորները: Թարգմանիչը միաբանութեան անդամ Վրթանէս Ասկէրեանն է:

¹ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Բ., Հայ աստղագիտութեան պատմութիւն, Երեւան, 1968, էջ 84:

Վ. Ասկէրեանից առաջ, Ժէ. դարում Ղուկաս Խարբերդցին² եւս թարգմանել էր Ա. Գովդէնի «Փիլիսոփայութիւնը», որից առայժմ միայն որոշ մասերն են յայտնի երեւանի եւ Երուսաղէմի մատենադարանի ձեռագրերից: Վ. Ասկէրեանի թարգմանութեամբ Ա. Գովդէնի «Փիլիսոփայութեան» Ա, Բ, Գ հատորները լոյս են տեսել Վենետիկում 1750 թուականին Անտոն Բորթոլի տպարանում /Ա հտ.-482 էջ, Բ հտ.-591 էջ, Գ հտ.-686 էջ/: Վերջին՝ Դ հատորը լոյս է տեսել դարձեալ Վենետիկի նոյն տպարանում, մէկ տարի անց, 1751-ին (627 էջ):

Այսպիսով չորս հատորների հայերէն տպագիր թարգմանութեան ընդհանուր ծաւալը 2326 էջ է:

Ա. Գովդէնի գրքի երկրորդ եւ երրորդ հատորները ամբողջովին նուիրուած են Ֆիզիկային: Այսպիսով, դեռեւս ԺԸ. դարի կէսերին, թէկուզեւ թարգմանաբար հայ իրականութեան մէջ կար փիլիսոփայութեանը – մասնաւորապէս Ֆիզիկային նուիրուած 1277 էջանոց մի աշխատութիւն: Սա աննախադէպ իրողութիւն է հայ բնագիտական մտքի պատմութեան մէջ:

Ա. Գովդէնի ապրած ժամանակահատուածում, այն է Ժէ. դարի երկրորդ կէսին, բնական գիտութիւններից շատերը դեռեւս ինքնուրոյն հանդէս չէին գալիս: Եւ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ Վ. Ասկէրեանի կատարած թարգմանութիւնում «Բնաբանութիւն», այսինքն «Ֆիզիկա»-ի մէջ ընդգրկուած են գիտութեան այնպիսի բնագաւառներ, որոնք այսօր ոչ մի ընդհանրութիւն չունեն Ֆիզիկայի հետ: «Բնաբանութեան» առաջին հատորում խօսւում է աւելի շատ փիլիսոփայական հարցերի շուրջ. պատճառ եւ հետեւանք, ժամանակ, դատարկութիւն, շարժում: Երկրորդ հատորն առաւել ընդգրկոււն է եւ այսօրուայ մեր պատկերացրած Ֆիզիկային առաւել մօտ: Նախ խօսւում է անկենդան եւ ապա՝ կենդանական աշխարհի մասին: Ինչպէս եւ սպասւում էր, Գովդէնը բնական բոլոր երեւոյթների հիմքում ընդունել է Ատոմոյ, արարչի գոյութեան փաստը: Այսպէս գրքի առաջին մասի չորրորդ եւ հինգերորդ գլուխները, որոնք հայերէնում նշուած են խնդիրներ, վերնագրուած են «Յաղագս արարչական պատմաութի» եւ «Յաղագս վախճանական պատմաութի»:

² ԺԸ. դարի կրթական գործիչ, թարգմանիչ: Յովհաննէս Բաղիշեցի պատրիարքի առաջարկով իտալերէնից եւ լատիներէնից թարգմանել է մի շարք բնափիլիսոփայական բովանդակութեամբ գրքեր:

Վ. Ասկերեանը Գոլդենի «Փիլիսոփայութեան» չորս հատորները գրաբարի վերածելիս գիտական վիթխարի սխրանք է կատարել:

Վ. Ասկերեանի յիշեալ թարգմանութիւնը միշտ էլ եղել է բանասէրների ուշադրութեան կենտրոնում: Խօսելով ԺԸ. դարի թարգմանիչների վաստակի մասին Լ. Տէր-Պետրոսեանը միանգամայն իրաւացիօրէն նշել է. «18-րդ դարում թարգմանական գործը կենտրոնացնում է հիմնականում երկու ֆաղափներում՝ վեներիկում, որտեղ գրական-մշակութային բուռն գործունեութիւն են ծաւալում Միխայիլ Կարեան հայերը եւ Պոլսում, որտեղ կրթական-լուսաւորական լայն ծրագրեր են իրագործում ինչպէս կաթոլիկ հայերի միջավայրում, այնպէս էլ հայոց պատրիարքարանի հովանուներով: 18-րդ դարի թարգմանիչներից արժանի են յիշատակութեան Միխայիլ Սեբաստացի, Պետրոս Թիֆլիսեցի, Յովհան Թոխաթեցի, Պետրոս Մուհապեան, Աթանաս Մերասեան, Դուկաս Խարբերդեցի, Վրթանէս Ասկերեան, Մարգար Շահրիմանեան եւ ուրիշներ»³:

Ասկերեան թարգմանչին միանգամայն ճշմարտացի եւ անկողմնակալ է ներկայացրել Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ Բ. Սարգիսեանը:

«Ասկերեան, որ թէ տարիքով եւ թէ մարմնով փոքրագոյնըն էր, գրչովը ամէնէն մեծը եւ քեղմնաւորը հանդիսացաւ: Ժամանակակից հիացած անոր յամին 1750 հրատարակած չորս հատոր Կովդնի փիլիսոփայութեան վրայ, սկսան ամէն կողմէն մեծագուլիս վարդապետ կոչել զինքը: Եւ չեմ կարծեր, որ - Ս. Ղազարէն դուրս - այդ մեծ պատուադիրն անոր տուողք առհասարակ ճանչցած ըլլային, թէ ինչ բանի մէջ կայացած էր անոր մեծութիւնը: Նոքա թերեւս իմաստասիրութեան միայն հայեցի թարգմանութիւնն ունէին այդ ժամանակ ի նկատի: Սակայն մեզ համար այնքան մեծ է Հ. Վրթանէս այդ թարգմանութեամբ ի գործ դրած փիլիսոփայական ընտիր լեզուին եւ հայկաբանութեան համար, որչափ Կովդնի՝ իր երկասիրած իմաստասիրութեամբը: Նա առաջինն եղաւ, որ ազատեց ոչ միայն հայ լեզուն, այլ եւ միտքը մէկ կողմէն ունիտորական տափակ, ծանրատաղ-

3 Տէր-Պետրոսեան Լ., Հայ հին թարգմանական գրականութիւնը, Երեւան, 1984, էջ 22:

տուկ օտարախոսութիւններէն, եւ միւս կողմէն ալ մինչեւ այն ժամանակ տիրող կուտակեալ, մթին ու ճոռոմ շարաքանութեմէն, եւ ստեղծեց փիլիսոփայութեան արժանաւայել քարքառ մի՝ իր զանազան եւրոպայականութեամբը, որուն եզմիկ, Ան. Շիրակացի եւ Յովհ. Խաւատաւէր մասնական նմոյշներ միայն տուած էին մեզ»⁴:

Ա. Գովզնի «Փիլիսոփայութեան» հայերէն թարգմանութիւնը ԺԸ-ԺԹ. դարերում որպէս փիլիսոփայութեան, բնագիտութեան եւ տրամաբանութեան դասագիրք օգտագործուել է հայոց ուսումնարաններում, եւ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ նրա մասին գրուել են մեծ թուով մեկնողական աշխատութիւններ, որոնք տարածուել են ընդօրինակութիւններով:

Ա. Գովզնի «Փիլիսոփայութիւն»-ը լատիներէնով լոյս է տեսել Ֆրանկֆորտում, 1764-ին:

2. ՅՈՎԱԿԻՄ ՕՂՈՒԼԼՈՒԽԵԱՆԻ «ՆԻԻԹ ԲԺՇԿԱԿԱՆ» ԳՐԲԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մխիթարեան միաբանութեան բնագիտական երկերի թարգմանական գործերում առանձնանում է 1806-ին Վենետիկի Ս. Ղազարի տպարանում լոյս տեսած «Նիւթ բժշկական» վերնագրով գիրքը: Յիշեալ գրքի հեղինակը ԺԸ. դարի հայ բժշկագիտութեան աշխատող ղեկավարից մէկն է՝ Յովակիմ Օղուլլուխեանը:

Յովակիմ Օղուլլուխեանը Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ, յայտնի բնագէտ Ղուկաս Օղուլլուխեանի կրտսեր եղբայրն է: Ծննդեան թուականը յայտնի չէ: Լ. Յովհաննիսեանի կարծիքով Օղուլլուխեանը ծնուել է 1745-1750 թուականներին⁵:

Վ. Թորգոմեանն այն ընդունում է 1733-1738-ը⁶: Հ. Օղուլլուխեանը ծնուել է Տրապիզոնում, ուր եւ ստացել է նախնական կրթութիւնը: Յետագայում բժշկական հիմնարար կրթութիւն է ստա-

4 ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Բ., Երկաթիւրամայ գրական գործունեութիւն – Ոչանաւոր գործիչներ Վենետիկոյ Մխիթարեան միաբանութեան, *Վենետիկ*, 1905, էջ 57-58:

5 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Լ., Բժշկութեան պատմութիւնը Հայաստանում (ոուսերէն), հտ. 4, Երեւան, 1946, էջ 202:

6 ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ Վ., Յովակիմ բժիշկ Օղուլլուխեանի մասին, «Հանդէս ամսօրեայ», 1907, հոկտեմբեր, էջ 309-310:

ցել Վիեննայի համալսարանում, ուր եւ ստացել է բժշկագիտութեան դոկտորի գիտական աստիճան: Հիմնականում ապրել եւ ստեղծագործել է Կ. Պոլսում, ուր եւ մահացել է 1815-ին:

Յ. Օղուլուխեանը թողել է գիտաբժշկական մի քանի աշխատանք, որոնք գրուած են լատիներէն եւ ձեռագիր վիճակում գտնուում են Վենետիկի Մխիթարեանների գրադարանում: Դրանցից տպագիր վիճակում մեզ է հասել միայն մէկը՝ «Նիւթ բժշկական» աշխատութիւնը, որը 1785-ին տպագրուել է լատիներէն: Իր գիրքը հայերէն թարգմանուած տեսնելու նպատակով նա 1805-ին դիմել է Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեանը եւ խնդրել, որ գիրքը թարգմանուի հայերէն: Ահա մի հատուած այդ նամակից. «Տկար կարողութեամբ մեծ աշխատութեամբ հաւաքած եւ յօրինած եմ հայերէն լեզուաւ գործ մը նիւթ բժշկական անուն, որ թէպէտ, համառօտ, բայց անսխալ եւ ճիշտ է: Հայերէնն թէեւ իմ մայրենի լեզուս է, սակայն քիչ գործածելուս պատճառով մեծ դժուարութեամբ բառերը միտքս կու գային, մանաւանդ ոչ հասարակ, այլ արուեստի մը վերապահեալները, ինչպիսին է բժշկականութիւնը...»⁷:

Յ. Օղուլուխեանի խնդրանքը կատարուել է եւ Մխիթարեանների Զանգերով հայերէն թարգմանութիւնը 260 էջ լոյս է տեսել 1806-ին: Գրքի լրիւ վերնագիրն է. «Նիւթ բժշկական այս է՝ կարճատու ստորագրութիւն ամենայն ցոյցից, որք պարգեւեալ եմ մեզ յամենակարողէն առ ի գործածելու համապագ թէ իբրեւ կերակուր, թէ իբրեւ դեղ, եւ նոցա գործածելուն կերպը, կշառքը եւ ժամանակը: Կան նաեւ ումամբ բժշկական խրատք, թէ ո՞ր դեղորայք կարօղ եմ վնասակար լինիլ, եթէ անխոհեմաբար գործածուին. եւ որպիսի սեմնէն իջնի օգուտք կունենան, թէ զգուշութեամբ ձեռք առնուին. եւ որոնք բնութեամբ վնասակարք են, թէպէտ ունենանք մեծ զգուշութիւն եւ խոհեմութիւն: Յետին մասն է մտադրութիւն օդոյն եւ կլիմային, եւ նոցա իշխանութիւնը ի վերայ կենդանեաց եւ բուսականաց:

Ի լոյս ածեալ աշխատասիրութեամբ Յովակիմ բժշկի Օղուլուխեան, որ է տօժոտր բժշկական եւ ազատական արուեստից Վիեննայի: Ի փառս Աստուծոյ պարգեւողին եւ յօգուտ մերագնէից: Եւ դուք մեղուք ոչ ձեզ պատրաստէք զմեղը: Ի Վէնետիկ Յամի տեառն 1806»:

7 ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Ա., Հայ ժողովրդի մտաւոր մշակոյթի զարգացման պատմութիւն, հտ. 3, Երեւան, 1975, էջ 430:

Յ. Օղուլլուխեանի գիրքն ունի առաջաբան, 30 գլուխ, ուր շարադրուած են բժշկութեան, բնական բուժիչ միջոցների օգտագործման, օդաբուժութեան, ջրաբուժութեան, բուսաբուժութեան, սննդի առողջապահութեան, շրջակայ միջավայրի մաքրութեան պահպանման, մարդակազմութեան եւ բնախօսութեան, հիւանդութիւնների ակտորոշման եւ դեղորայքի օգտագործման հետ կապուած բազմաթիւ հարցեր:

Յ. Օղուլլուխեանի գիրքը փաստօրէն հանրագիտարան է՝ գրուած ժԸ. դարի վերջին: Գրքում բացի նշուած հարցերից տրուում են նաեւ գեղերի անունները երեք լեզուով՝ լատիներէն, հայերէն եւ տաճկերէն: Ուշագրաւ է հեղինակի առաջաբանը, որից մի հատուած բերւում է. «Իրեք լեզուէ յիշեցի անունները. մախ լատինացի. քանզի աւ Իմաստասիրաց հասարակ լեզուն եւ ամենայն Եւրոպայի ազգաց. եթէ հարկաւ դեղի մը վրայ աւելի տեղեկանալ կամիս, հարկ եւ դիւրին է քեզ աւ լեզուէ փնտռել: Երկրորդ՝ հայերէն, որովհետեւ միտքս բոլորովին մերայնոց համառօտ ընծայ մը պարգեւել էր. յետոյ տանկերէն, որ հասարակ լեզունիս գոյով դիւրին կը հասկընամք բանին զօրութիւնը, որոյ վրայ կըխօսինք, քանզի քարտ գիտեմ, որպէս մեծ մասը հասկնալու չէ հայկական ոմները, եթէ չըլլան մամնները տանկաբար»⁸:

Յ. Օղուլլուխեանի «Նիւթ բժշկական» գիրքը, բացի առաջաբանից եւ բուն նիւթից, ունի նաեւ երկու բառացանկ, որոնք զետեղուած են գրքի վերջում: Դրանցից մէկը հայերէն-տաճկերէն բառարան է նուիրուած հանքերին, կենդանիներին եւ առնչակից այլ հարցերին: Միւսը այբբենական կարգով շարադրուած հիւանդութիւնների մասին բառարան է: Յիշեալ երկու բառացանկերը էլ աւելի են արժէքաւորում Յ. Օղուլլուխեանի յիշեալ աշխատութիւնը՝ հարստացնելով հայ բառարանագրութիւնը:

Ա. Առաքելեանը իր ուսումնասիրութիւններից մէկում բաւական մանրամասն անդրադարձել է Յ. Օղուլլուխեանի «Նիւթ բժշկական»-ին: Միանգամայն իրաւացիօրէն նա գրել է. «Օղուլլուխեանի գրքի առաւելութիւններից մէկն է, որ ժամանակի բժշկական գիտութեան տուեալները լրացնում է իր սեփական փորձի եւ «հոծ հմտութեան» արդիւնքով»⁹:

⁸ ՕՂՈՒԼԼՈՒԽԵԱՆ Յ., Նիւթ բժշկական, Վենետիկ, 1806, էջ 5:

⁹ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Ա., նշուած աշխ., էջ 435:

«Նիւթ քոշկակաւն»-ում բաւականին քիմիական նիւթերի նկարագրութիւն կայ, որոնք կիրառուում են որպէս դեղամիջոցներ: Յիշատակենք մի քանիսը. անուշատը, արջասպ, բորակ, կիր, ոգիք անուշադիր եւ այլն: Մեր ուսումնասիրութիւններից մէկում¹⁰ մանրամասն անդրադարձել ենք Յ. Օղուլլուխեանի գրքում եղած քիմիական գիտելիքներին:

3. ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅՈՒ «ՎԵՅՈՐԵԱՅՔԸ»

1830-ին Վենետիկի Սուրբ Ղազարի տպարանում լոյս է տեսել չորրորդ դարի յունական եկեղեցու նշանաւոր գործիչ Բարսեղ Կեսարացու (329-379) «Վեցօրեայքը»: Իր ուսումն ու կրթութիւնը Բարսեղ Կեսարացին ստացել է Կ. Պոլսում եւ Աթէնքում: Հռետորութիւն է դասախօսել Կեսարիայում եւ 370 թուականին ընտրուել է այդ քաղաքի մետրոպոլիտ:

Մեծավաստակ հայագէտ Յ. Անասեանի կարծիքով Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայքը», որը փաստորէն ճառերի ժողովածու է. «Անվիճելիօրէն Հինգերորդ դարի թարգմանիչների գործ է»¹¹:

201 էջանոց գրաբար թարգմանութեան վերնագիրն է «Սրբոյն Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապագովկացոց ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն»:

Միւլթարեան միաբանութեան հրատարակիչները «Վեցօրեայք»-ի առաջաբանում յայտնում են, որ տպագրութիւնը կատարել են իրենց ունեցած միակ ձեռագիր օրինակից, որը եղել է բաւականին վրիպակներով եւ աղաւաղուած:

Ինը ճառերից կազմուած «Վեցօրեայք»-ում Բարսեղ Կեսարացին փորձել է բնագիտական մեկնաբանութիւններով բացայայտել աշխարհի վեցօրեայ արարման Աստուածաշնչի առասպելը:

Հայ բնագիտութեան պատմութեան քաջագիտակ Ա. Տէր-Պօղոսեանը իր աշխատութիւններից մէկում հափազանց մանրամասն անդրադարձել է Բարսեղ Կեսարացու վերը նշուած աշխատութեանը: Նա իրաւացիօրէն նշել է Բարսեղ Կեսարացու գործի գիտական

¹⁰ ՓԱՇԱՅԵԱՆ Ա., Գիմիակաւ գիտելիքները Յովակիմ Օղուլլուխեանի «Նիւթ քոշկակաւն» գրքում, «Հայկական քիմիական ամսագիր», 1994, հտ. 1-3:

¹¹ ԱՆԱՍԵԱՆ Յ., Հայկական մատենագիտութիւն, հտ. Բ., Երեւան, 1976, էջ 1546:

արժեքը, միաժամանակ քննական վերլուծութեան ենթարկելով ողջ աշխատութիւնը:

Կասկածից վեր է, որ Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայքը» իր կրօնափիլիսոփայական հիմքի վրայ ընթերցողին հրամցնում է բնագիտական վիթխարածալ գիտելիքներ, որը խօսում է հեղինակի բարձր հեղինակութեան եւ գիտական պատշաճ մակարդակի մասին: Միանգամայն ընդունելի է մեր կարծիքով Ա. Տէր-Պօղոսեանի այն միտքը թէ. «Անշուշտ այդ գիրքը որպէս դասագիրք է ծառայել չորրորդ դարի յունական եւ յունալեզու հայկական դպրոցներում: Այդ է ասում եւ նրա հենց հայ գրականութեան արշալոյսին, հինգերորդ դարում, թարգմանուած լինելը»¹²:

Միաբանութեան անդամ Թ. Թունեանը վեցօրեայ ճառերից քաղուածաբար հրատարակել է ընդարձակ հատուածներ՝ դրանք խմբաւորելով ըստ բովանդակութեան¹³:

4. «ՀԱՄԱՌՈՏ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ» ԳՐԳԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Չափազանց քիչ են մինչեւ անցեալ դարի կէսերը հայերէնով լոյս տեսած երկրագործութեանը նուիրուած ուսումնասիրութիւնները: Այս իմաստով արժանին պէտք է հատուցել Վիեննայի Միթիթարեան հայրերին, որոնց անմիջական նախաձեռնութեամբ 1845-ին Վիեննայում լոյս է տեսել գերմանացի բնագէտ Յ. Շդիփի «Համառօտ երկրագործութիւն» գրքի հայերէն թարգմանութիւնը: Յաւօք դըրքի տիտղոսաթերթում եւ առաջաբանում չի նշուած թարգմանչի անունը: Համաձայն մատենագիտական աղբիւրների՝ ըստ Յ. Շդիփի կազմուած այս աշխատութեան հեղինակ-թարգմանիչը Միքայէլ Վեցմատեանն է¹⁴:

Հայ բնագիտութեան պատմութեան մասնագէտ Ա. Աբրահամեանը, անձանօթ լինելով յիշեալ փաստին, նշել է. «Մ. Վեցմատեանը 1870 թուականին Վառնայում հրատարակել է «Համառօտ եր-

¹² Տէր-Պօղոսեան Ա., Բիոլոգիական մտքի զարգացումը Հայաստանում մինչեւ 19-րդ դարը, Երեւան, 1960, էջ 67:

¹³ ԹՈՒՆԵԱՆ Թ., Հատընտիր ընթերցուածքի մատենագրութեանց նախնեաց, հտ. Բ. Վիեննա, 1910, էջ 1-94:

¹⁴ ԴԱԽԹԵԱՆ Հ., Հայ գիրքը 1801-1850 թուականներին, Երեւան, 1967, էջ 325:

պտղատու ծառերի, ինչպես նաև գիւղատնտեսական կենդանիների, շերամի խնամքի պահպանման վերաբերեալ»¹⁶:

5. ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ «ԳԵՈՐԳԻԿԱՅԻ» ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հռոմէացի բանաստեղծ Մարոն Պոբլիոս Վիրգիլիոսի (մ.թ.ա. 70-մ.թ.ա. 19) երկերի հայերէն առաջին թարգմանութիւնները իրականացրել են Մխիթարեան միաբանները¹⁷:

1847-ին վենետիկում Ա. Բագրատունու գրաբար թարգմանութեամբ լոյս է տեսել Վիրգիլիոսի «Գեորգիկան» «Մշակակաճ» վերնագրով: Պոեմը չորս մասից է: Առաջին մասում խօսուում է երկրագործութեան մասին, հողագործութիւն, այգեգործութիւն, անասնապահութիւն եւ մեղուաբուծութիւն: Խորհուրդ է տրուում հետեւել հողի մշակութեանը, նկարագրուած են երկրագործական գործիքները, տարուայ եղանակների համեմատ սերմեր ցանելը, լուսնի, արեւի եւ աստղերի ընթացքին հետեւելը եւ ըստ այդմ աշխատանքի կազմակերպումը:

Երկրորդ մասում տրուած են ծառատնկման եւ այգեմշակման մեթոդների, արհեստական եւ բնական եղանակով ծառերը բազմացնելու, խաղողի մշակոյթի, այգեկութի եւ խաղողի որթի պահպանութեան մասին հրահանգներ:

Գրքի երկրորդ մասը ամբողջովին նուիրուած է անասնապահութեանը: Նկարագրուած են խոշոր եւ մանր եղջիւրաւոր անասունները, ինչպէս եւ ձիերի պահպանութիւնը: Այս մասում խօսուում է նաեւ կենդանիների հիւանդութեան, դրանց բուժման միջոցների ու եղանակների մասին: Վերջում տրուած է կենդանիների համաճարակի նկարագրութիւնը:

Վերջապէս «Մշակականք»-ի վերջին, չորրորդ մասը նուիրուած է մեղուաբուծութեան հարցերին: Մանրամասն նկարագրուած է մեղուների բնակարանը, հիւանդութիւնների բուժումը, մեղուների տե-

¹⁶ 16 ԴԱԻԹԵԱՆ Հ., նշուած աշխ., էջ 24:

¹⁷ 1814-ին հրապարակուել է Վիրգիլիոսի «Գեորգիկա»-յից մի հատուած: Հռոմէացի բանաստեղծի գլուխգործոցի՝ «Եմէալկան»-ի առաջին, ամբողջական գրաբար թարգմանութիւնը կատարել է Մխիթարեան. միաբանութեան անդամ Ե. Հիւրմիւլզեանը (1799-1876)՝ 1845-ին, երկրորդը՝ դարձեալ նոյն միաբանութեան անդամ Ա. Ղազիկեանը (1870-1932)՝ 1910-ին:

սակները, մեղրը փեթակից հանելու ժամանակը, աշխատանքի բաժանումը մեղուների միջեւ, խորիսիս կամ մեղր պատրաստելը, պայքարը թշնամի միջատների կամ բզեզների դեմ:

Ա. Բազրատունին «Գեորգիկան» թարգմանել է լատիներէն բնագրից, եամբ տաղաչափական կարգով: Չափածոյ թարգմանութիւնը 564 տող է: 32 էջանոց առաջաբանում թարգմանիչը ընթերցողին ծանօթացրել է իր աշխատանքի ծրագրին: «Գեորգիկան» հայերէն թարգմանուած է «Մշակակամբ», քանի որ «Գէո» նշանակում է երկիր, «գէորգիկա» երկրագործ, մշակ, հողագործ:

Հայերէն երկրորդ թարգմանութիւնը կատարել է Մխիթարեան միաբանութեան ականաւոր մատենագէտ Արսէն Ղազիկեանը լատիներէն բնագրից եւ տպագրել 1923-ին, Վենետիկում: Ղազիկեանի թարգմանութեան լեզուն աշխարհաբար արեւմտահայերէն է: Ա. Բազրատունու նման Ղազիկեանը նոյնպէս իւրաքանչիւր մասի սկզբում առանձին վերնագրի տակ, զետեղել է բովանդակութիւնը: Ղազիկեանի թարգմանութեան վերնագիրը նոյնպէս «Մշակակամբ» է:

Հոռոմէացի բանաստեղծի «Գեորգիկայից» բերենք մի հատուած Ա. Ղազիկեանի թարգմանութեամբ.

«Երկրակեցադ ամէն ցեղ, մարդ թէ երէ,
Ձուկ թէ պաճար եւ թռչունները գունեամ,
Սիրոյ կրակէն կը տոչորին մոլեգին,
Ամէնուն մէջ նոյն սէրն է, ոչ մէկ ատեն
Մատակ առիւծն իր կորիւնները մոռցած
Թափառեցաւ ամեհագոյն դաշտերում,
Եւ ոչ արջերն անհեթեթ այնչափ մահեր
Այնչափ նախիր անտառներում գործեցին»:

6. ՖՐԱՆՍԻԱՑԻ ԲՆԱԳԵՏ Մ. ԲՐՈՒՆԻ «ԳԱՐՈՒՆ, ԱՄԱՌ, ԱՇՈՒՆ, ՁՄԵՌ» ԳՐՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1852-ին Վիեննայում լոյս է տեսել «Տարւոյն չորս եղանակները կամ նկարագիր սքանչելեաց» 380 էջանոց աշխարհաբար արեւմտահայերէնով գրուած աշխատութիւնը: Տիտղոսաթերթի վրայ գրուած է «Աշխատասիրութիւն Հ. Սամուէլի Գաթրըճեան, Մխիթ. ուխտէն»¹⁸:

¹⁸ Սամուէլ Գաթրճեանի կենսագրական տեղեկութիւնները սուղ են: Կրթութիւնն ստացել է Վիեննայի Մխիթարեանների վանքում, դարձել այդ միաբանութեան

ինչպէս տեղեկանում ենք գրքի առաջաբանից, սոյն աշխատութիւնը ազատ թարգմանութիւն է Մ. Բրունի Ֆրանսերէնով գրուած «Գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ» գրքից (Փարիզ, 1839):

Գիրքն ունի առաջաբան, «պատրաստութիւն» կոչուող նախաբանը եւ չորս գլուխներ՝ «Գարուն», «Ամառ», «Աշուն», «Զմեռ»:

«Գարուն» գլխում խօսւում է անձրեւների եւ դրանց օգտակարութեան, ծաղիկների, բնութեան զարթօնքի, միջատների, երգող թռչունների եւ այլ հարցերի մասին: «Ամառ» բաժնում՝ կայծակ եւ կարկուտ, գիսաւոր աստղեր, լուսին, արեգակ, արեգակի եւ լուսնի խաւարումներ, տնային կենդանիների պատճառած վնասները, ծով, նաւազնացութիւն:

Փրանսիացի բնագէտի գրքում առաւել հետաքրքիր են երկու գլուխները՝ «Աշուն» եւ «Զմեռ»: Այսպէս, «Աշուն» գլխում խօսւում է պատուական քարերի, մետաղների, մագնիսի, աղի, ածուխի, հանքային ջրերի, օդապարիկի, մշուշի եւ եղեամի մասին: Մեզ առաւելապէս հետաքրքրեց յիշեալ բաժնի «Մետաղներ, Մաքնիտ» բաժինը: Մետաղներից նշուած են լանոսկին (պլատինը), ոսկին, արծաթը, անագը, կապարը, պղինձը, սնդիկը, երկաթը: Այս բաժնում առկայ են բնագիտական որոշ եզրայանգումներ:

Այսպէս, խօսելով ակտիւ եւ ոչ ակտիւ մետաղների մասին, նշւում է հետեւեալը. «Զարմանալի երեւոյթ է, որ մետաղները որչափ ազնուական կ'ըլլան, այնչափ առանձին կը գտնուին ու հասարակ մարմիններէ բաժնուած: Ասոր համար է, որ ոսկին միշտ գուտ կը գտնենք, կամ խորանարդ պաղածի եւ կամ զանազան կոշտ ձեւերով»:

Որպէս բնագիտական գործ, յիշեալ գրքի գիտական մակարդակը ցածր է: Գիրքը բնագրով լոյս է տեսել 1839-ին, երբ աղերի, օքսիդների սահմանումը արդէն կար: Իսկ քննարկուող «Աղ» ենթաբաժնում կարդում ենք. «Աղի անուց կը տրուի ան ամէն գոյացութեան, որն որ ճաշակելեաց վրայ համ մը կու տայ, ջրի մէջ կը հալի, եւ ուրիշ աս երկու յատկութիւնները չունեցող գոյացութեանց հետ միանալով՝ նոյն յատկութիւնները քիչ կամ անոց ալ կը հաղորդէ»:

Գիրքն աւարտւում է «Զմեռ» բաժնով, ուր մեզ առաւելապէս հետաքրքրեց «Զերմաչափ», «Կրակ ու անոր զանազան գործածութիւնը», «Մարդ», «Աչք ու իր զարմանալի կազմուածքը», «Արեան չրջա-

նը» ենթաբաժինները:

Ազատ թարգմանութիւնը կատարուած է մեծ վարպետութեամբ, տպագրութիւնը իրականացուած է ճաշակով եւ բարձր որակով:

7. ԵՓԻՊԱՆՈՍ ԿԻՊՐԱՑՈՒ «ՎԱՍՆ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԱԿԱՆՑ»-Ը

Բնական գիտութիւններին նուիրուած աշխատութիւններից Միւթարեանները տպագրել են չորրորդ դարի հրեայ վարդապետ Եպիփանոս Կիպրացու (315-403) «Վասն ականց» գիրքը, որը փաստօրէն Կիպրացու ճառերից է: Եպիփանոս Կիպրացին ծնուել է Հրէաստանի Ելեւթէոպոլիս քաղաքում: Պատանեկան տարիներին հմտացել է հրէական գիտութեան եւ օտար լեզուների մէջ՝ ձեռք բերելով բազմակողմանի գիտելիքներ:¹⁹

Կիպրացու՝ վերը նշուած ճառի հայերէն թարգմանութիւնը յուներէն բնագրից տպագրուած է «Բազմավէպ»-ի 1856 թ. փետրուարի համարում (էջ 46-50)՝ «Սրբոյն Եպիփանոս ասացեալ զանուանա վասն ականց պատուականաց» վերնագրով:

Աղբւրազիտական հետազօտութիւնները պարզել են, որ Կիպրացու՝ վերը նշուած հայերէն թարգմանութիւնը երկու օրինակ է եւ «Բազմավէպ»-ի խմբագրութիւնը հէնց այդ զոյգ թարգմանութիւններն էլ զետեղել է ամսագրում:²⁰

Լ. Մելիքսէթ-Բէկի վկայութեամբ կայ նաեւ Եպիփանոս Կիպրացու յիշեալ գործի հին վրացերէն թարգմանութիւնը, որը հրատարակել է Մ. Զանաշվիլին:²¹

Եպիփանոս Կիպրացու «Վասն երկոտասան ականց»-ում խօսուում է թանկարժէք քարերի, դրանց գտնուելու վայրերի, գոյների, ֆիզիկական այլ եւ այլ յատկութիւնների, ինչպէս նաեւ թանկարժէք քարերի բուժիչ եւ մարդկանց բախտի վրայ բարերար ազդեցութիւն ունենալու մասին:

անդամ: 1855-ին Վիեննայում լոյս է ընծայել նաեւ «Երեք լեզուեան խօսակցութիւն, տաճկերէն (արաբական գրով), գաղղիարէն, գերմաներէն» բառարանը:

¹⁹ ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ, Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ, Երեւան, 1998, էջ 31:

²⁰ Նոյնը, էջ 32:

²¹ ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երեւան, 1944, էջ 153:

Ա. Աբրահամեանի կարծիքով Անանիա Շիրակացու «Զմրուխտըն կանաչ է եւ լուսաւոր...» տողով սկսուող՝ թանկարժէք քարերին նուիրուած աշխատութեան էջերում Շիրակացին իր բնագրի՝ 12 քարերին նուիրուած հատուածներում զլխաւորապէս առաջին մասում, օգտուել է Եպիփանոս Կիպրացուց։ Միեւնոյն ժամանակ Ա. Աբրահամեանը նշում է. «Շիրակացու ֆաբերի թիւը 22-ով աւելի է Եպիփանոս Կիպրացու հայերէն թարգմանութեան մէջ յիշուած ֆաբերի թուից։ Շիրակացու բնագրում քացակայում են ֆաբերին տրուած բժշկական նշանակութեան հատուածները։ Եւ վերջապէս Շիրակացու մօտ քացակայում են ֆաբերի վայրերի մասին Եպիփանոս Կիպրացու մօտ եղած յիշատակութիւնները»։

Հարկ է նշել, որ ըստ Բ. Պատկանեանի²², թանկարժէք քարերը յոյներին եւ եբրայեցիներին յայտնի էին դեռեւս Հնագոյն ժամանակներում։ Մեր թուարկութիւնից առաջ է.-Չ. դարերում, ինչպէս նշել է Հերոդոտոսը, Յունաստանում թանկագին քարերը կիրառուել են որպէս զարդ։ Աղեքսանդր Մակեդոնացու օրօք արդէն թանկագին քարերը յայտնի էին թէ որպէս պերճանքի առարկայ եւ թէ որպէս փոխանակային միջոց առեւտրի մէջ։

8. ԲՐԻՒԼՐԻ «ԲԱՆԱԼԻՔ ԲՆԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՒԹԻՑ» ԳՐՔԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1869-ին Վենետիկում լոյս է տեսել անգլիացի բնագէտ Բրիւլլրի «Բանալիք բնական երեւութից» աշխարհաբար թարգմանութիւնը (640 էջ)։ Թարգմանչի անունը չի նշուած, սակայն գրքի տիտղոսաթերթերից տեղեկանում ենք, որ թարգմանութիւնն արուած է Վենետիկի Մխիթարեանների կողմից։ Ահա եւ գրքի յանձնարարականը. «Այս գրքուկիս առաջին հեղինակն է Պրիւլլր անգլիացին, որ անուաներ է իր գործը՝ բանալիք գիտութեան, ուրիշներ ալ փիչ շատ փոփոխութեամբ թարգմանելով՝ անուանած են երեւոյթ բնութեան քացայայտեալ, կամ նոր բանալիք գիտութեան. մենք ալ մեր լեզուին յարմարցնելով թարգմանեցինք եւ անուանեցինք բանալիք բնական երեւութից. որ պարզ եւ համառօտ խօսքով կ'իմացնէ՝ գոնէ քաւական չափով մը՝ բնութեան երեւութից

²² ՊԱՏԿԱՆՈՎ Ք., Թանկարժէք քարերը, դրանց անունները ու յատկութիւնները 12-րդ դարում ըստ հայերի տուած բնութագրման, Պետերբուրգ, 1873, էջ 24-27 (ռուսերէն)։

եւ օրինաց պատմառուները»²³:

Բրիւլլերի գրքում 2015 հարց ու պատասխանի ձեւով քննարկուած են բնագիտութեան հետեւեալ բնագաւառները. երկրաբանութիւն, ջերմութիւն, օդերեւութաբանութիւն, լսելիութիւն, տեսողութիւն եւ տարրաբանութիւն (քիմիա): Գիրքը շարադրուած է հարց ու պատասխանի ձեւով: Այսպէս, տարրաբանութեանը-քիմիային հեղինակը շուրջ 100 հարց է յատկացրել: Այն սկսում է «Նախագիտելիք» գլխով, ուր քննարկուած են ֆիզիկական եւ քիմիական երեւոյթները, պարզ եւ բարդ մարմինները, մետաղները եւ ոչ մետաղները: Առանձին գլուխներ են նուիրուած թթուածնին, ազոտին, օդին, աղերին, ջրածնին, օքսիդներին, ածխածնին: «Տարրաբանութիւն գործարանաւոր» բաժնում քննարկուած են խմորման եւ նեխման հարցերը: 1853-ին եւ 1856-ին լոյս տեսած Հ. Վահանեանի եւ Բ. Նուրիջանեանի դասագրքերի կողքին Բրիւլլերի «Բանալիք բնական երեւութից» գիրքը փաստօրէն օժանդակ ձեռնարկ է եղել հայոց ուսումնական հաստատութիւնների համար:

Մխիթարեանների՝ յիշեալ Թարգմանութեանը Հայաստանում առաջին անգամ անդրադարձել ենք մենք²⁴ «Թարգմանական գրականութիւն» բաժնում:

9. «ԳԻՐՔ ՎԱՍՏԱԿՈՑ»

Մինչեւ ԺԹ. դարի վերջին քառորդը ձեռագիր վիճակում եղած «Գիրք վաստակոց» վերտառութեամբ աշխատութիւնը տպագրուել է 1877-ին Վենետիկի Մխիթարեանների ջանքերով, Ղ. Ալիշանի վերահսկողութեամբ, ընդարձակ առաջաբանով ու ծանօթագրութիւններով, ինչպէս նաեւ յունարէն բնագրի բաղդատութեամբ: Ըստ Ղ. Ալիշանի յիշեալ աշխատութիւնը մէկ անձի հեղինակութիւն չէ, այլ՝ «Հաւաքածոյ խմբագիր է մատնանս ի յոյովից գիտնոց բանից, որք գերկրագործութենէ կամ գմշակութենէ գրեցին»:

Հետազոտողների մեծ մասի կարծիքով յիշեալ «չատ գիտունները» մինչեւ քսան հոգի են հաշուււում: Դրանք ոչ միայն յոյներ ու հուովացիներ են, այլեւ օտարազգիներ:

²³ ՊՐԻԼԵՐ Մ., Բանալիք բնական երեւութից, Վենետիկ, 1869. էջ 5:

²⁴ ՓԱՇՍԱՅԵԱՆ Ա., 19-րդ դարի Բիւրիան հայ բնագետների աշխատութիւններում, Երեւան, 1982:

«Գիրք վաստակոց»-ի յունարէն բնագիրը «Գիրք մշակականաց» անունով 12 գրքերով դեռեւ թ. դարում ծանօթ էր Բիւզանդիայի նշանաւոր եկեղեցական, քաղաքական եւ մշակութային գործիչ Փոտին (մօտ 820-891): Կայ յունարէն եւ մի բնագիր՝ «Գէոպոնիկա», 20 գրքերից բաղկացած, որը Փոտին ծանօթ բնագրի եւ հայերէն թարգմանութեան հետ համեմատած վերախմբագրուած է եւ ունի զգալի յաւելումներ:

«Գիրք վաստակոցի» հայերէն թարգմանութեան ժամանակն ու թարգմանիչը յայտնի չեն: Մխիթարեանների մօտ եղած երեք ձեռագիր օրինակները, ցաւօք, յիշատակարաններ չունեն այդ մասին: Կայ ենթադրութիւն, որ թարգմանութիւնը կատարուել է արաբերէնից հաւանաբար ԺԱ-ԺԴ. դարերում Կիլիկիայում: Մխիթարեան միաբանները վստահօրէն «Գիրք վաստակոց»-ի տիտղոսաթերթում գրել են հետեւեալը. «Գիրք վաստակոց. քարգմանութիւն մախնեաց յարաքցի լեզուէ»:

Գրքի առաջին էջում գրուած է. «Այս Գիրք Պօմիոս Անադալիոսի՝ որ ի քաղաքէն Պէրուքայ,²⁵ գոր շինեաց յաղագս Տնկոց եւ Վաստակոց մարդկան, եւ անուանեաց զսա Վաստակոց գիրք»:

Յ. Անասեանը նոյնպէս յիշեալ աշխատութիւնը համարում է ժամանակի ընթացքում խմբագրուած ու լրացուած տարբեր անձանց կողմից, որոնցից է նաեւ չորրորդ դարի յոյն մատենագիր Անատոլիոս Բերիւտացին²⁶:

Արժէ նշել, որ Լայպցիգում 1860-ին «Գիրք վաստակոց»ը լոյս է տեսել ասորերէն թարգմանութեամբ:

Հ. Անդրիկեանը առաջիններից էր, որն զբաղուեց «Գիրք վաստակոց»-ի հայերէն թարգմանութեան խնդրով: 1906-ի «Բազմավեպ»-ի 10-րդ համարում հրատարակած «Վաստակոց գրքին քարգմանիչ» յօդուածում յայտնել է այն կարծիքը, թէ «Գիրք վաստակոց»-ի թարգմանիչը Մխիթար Հերացին է:

Մխիթարեանների հրատարակած «Գիրք վաստակոց»ը գրաբար է, 263 էջ: Ունի 15 էջանոց առաջաբան, գրքի վերջում՝ «Բառք վաստակոց գրոց»:

332 գլուխներից կազմուած «Գիրք վաստակոց»ը երկրագոր-

²⁵ Պօսքը Լիբանանի ներկայիս մայրաքաղաք Բէյրութի մասին է:

²⁶ Ա.ՆԱՍԵԱՆ Յ., Նշուած աշխ., էջ 832-845:

ծական իւրօրինակ մի հանրագիտարան է նախատեսուած Հիմնական-նում գիւղատնտեսութեամբ զբաղողներին համար: Տրուում են գործնական խորհուրդներ եւ ցուցումներ հացամշակութեան, գինեգործութեան, այգեգործութեան, թռչնաբուծութեան, անասնաբուծութեան եւ գիւղատնտեսութեան այլ բնագաւառների վերաբերեալ: Մեծ տեղ է յատկացուած անասնաբուծութեանը, ուր մանրամասնօրէն խօսուում է տարբեր տեսակի անասունների գրեթէ բոլոր տեսակի հիւանդութիւնների եւ դրանց բուժման հարցերի շուրջ:

Գրքի լեզուի, ոճի եւ գիտական մակարդակի մասին կարծիք կազմելու համար բերենք մի հատուած, ուր նկարագրուում է սերկելիից գինի պատրաստելու գիտարուեստը «Առ նոր սերկելի գաղտուն եւ զխիստ հասունն, եւ դիր ի տունն ի վայր, չորեքտասան օր, որ թոշմի. եւ ապա սրբեա զինքն ի բրդէն չուխայ կտորով, եւ շինեա չոր պախրէի կող դանակք եւ այնու ճեղքեա ի չորս. եւ հան գսիրտն եւ զթերն կտրեա եւ դիր ի նոր ձիւթած կարաս. եւ լից զկարասիդ երկու բաժինն կամ այլ աւելի. եւ առ յիստակ անուշահամ մեղր՝ զուփրն քաղած եւ քամած ի մաղ, եւ լից գամանն մինչ ի վեր, եւ ծեփեա զբերանն եւ թող մինչեւ ի թէմուզ ամիսն, եւ ապա քաց եւ բեր թեղար մի սպրկիկ. եւ որքան ի մեղրէդ եւ ի սերկելիէդ ածես ի թաղարդ, նա դու նոյն ամանովն երկու ու կէս չուր ած աղբիւրի, որ զինքն սուրբ մարդ առնու յաղբերէն, որ ոչ արեւ տեսանէ եւ ոչ լուսին. վասն զի իւր յատուկն ի յայն է՝ որ աւերէ զինքն ապա ի չիքն յառաւտուն առ, եւ ի թեղարն սուրբ մարդ ած՝ լուացած ձեռօք, եւ զջուրն ընդ ինքեան տրորեա, որ ամէնն չուր կտրի, եւ ապա ի նոր ձիւթած մաղ առ, ի կոներ լից, եւ զբերանն ձիւթեա աղէկ, եւ կալ, եւ քսանեւմիերորդ օրն յարեւն դիր, որ արեւն զինքն եւփէ. եւ ապա խմեա պատուական եւ օգտակար, նոր իրք»²⁷:

Հայաստանում «Գիրք վաստակոց»-ին առաջին անդրադարձողներից մէկը Ա. Տէր-Պօղոսեանն է²⁸: Անուանի կենսաբանը եւ հայ կենսաբանութեան պատմութեան քաջագիտակ մասնագէտը յիշեալ գրքի մասին մասնաւորապէս նշել է. «Իր պարունակած բազմաթիւ ու բազմապիսի պրակտիկ խնդիրների հետ մէկտեղ «Վաստակոց գիրքն» արժանի է ամենալուրջ եւ խորին ուշադրութեան նաեւ

27 Գիրք վաստակոց, Վենետիկ, 1877, էջ 126:

28 Տէր-Պօղոսեան Ա., Նշում աշխ., էջ 333:

գուտ բուսաբանական ու կենդանաբանական տեսանկյուններով: Որ-
 քան բոյսեր ու կենդանիներ, գիւղատնտեսութեան հետ որեւէ կերպ
 առընչութիւն ունեցող, տեղ եւ գտել այստեղ՝ իրենց հայերէն ա-
 նուններով, հայերէնը չեղած դէպքում՝ արաբերէնով, պարսէզի ու
 այգու ամէն տեսակի ծառեր ու թփեր, դաշտային ու լեռնային բոյ-
 սեր ու ծաղիկներ, հացաբոյսեր ու խոտազգիներ, ամէն տեսակի ու
 սորտի բանջարանոցային բոյսեր, այլեւ դեղերի ու պայքարի մի-
 ջոցների համար գործադրելի վայրի ու մշակովի բոյսեր՝ գործա-
 դրութեան առաջադրուած: Մի խօսքով՝ բուսական օրգանիզմներն
 հանդէս են եկած այստեղ խոշոր թուով՝ իրենց նշանակութիւննե-
 րով, իրենց օգտակար, երբեմն վնասակար յատկութիւններով:

*«Գիրք վաստակոց»-ի «Վասն մեղուաց» գլխում մանրամասն
 տրուում է մեղուի ընտանիքի, դրա կազմութեան պահպանման, դրանց
 կերակրման, մեղրատու ծաղիկների եւ մեղուի ընտանիքների ձմեռ-
 ման մասին:*

*Ա. Կոթոյեանը, Հ. Վարդանեանը եւ Զ. Թումանեանը 1961-ին
 Երեւանում լոյս ընծայած «Մեղուաբուծութիւն» գրքի 15-րդ էջում
 յիշեալ գրքի մասին գրում են. «Հեղինակը խորհուրդ է տալիս մե-
 դուին ապահովել մաքուր եւ հոսող ջրով, վերջինիս մէջ դնել սա-
 լեր, որպէսզի մեղուները նստեն նրանց վրայ եւ ջուր խմեն: Ջրի
 տեղը պէտք է մօտիկ լինի մեղուանոցին, կամ էլ մեղուանոցում
 պէտք է ունենալ ջրով լի ջրամաններ: Խորհուրդ է տալիս մե-
 դուանոցի չորս կողմը ցանել այնպիսի ծաղիկներ, որոնց մեղու-
 ները շատ են սիրում: Նա նշում է նաեւ, որ փեթակները պէտք
 է լինեն տախտակից, եւ տալիս է նրա չափերը, այն է՝ երկարու-
 թիւնը 1,5 կանգուն (մօտ 80-100 սմ), իսկ լայնութիւնը՝ 2 թիգ
 (մօտ 40 սմ)»:*

*«Գիրք վաստակոց»ի հայերէն թարգմանութեանն է անդրա-
 դարձել բանասէր Յասմիկ Մկրտչեանը:*

*Նրա՝ 1998-ի Երեւանում լոյս ընծայած «Արաբական գեղա-
 բուսատական արձակի նմոյշների հայ միջնադարեան թարգմա-
 նութիւնները» մենագրութեան 163-178 էջերը նուիրուած են «Գիրք
 վաստակոց»ին:*

*Այսօր էլ «Գիրք վաստակոց»ը չի կորցրել իր գիտաճանաչո-
 ղական արժէքը: Այն համալիարհային բնաւիտութեան պատմութեան
 պայծառ էջերից մէկն է: Եւ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ «Գիրք*

վաստակոց»ը դեռեւս միջին դարերում թարգմանուել է մի շարք արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուներով՝ ասորերէն, արաբերէն, պարսկերէն, լատիներէն, ֆրանսերէն, իտալերէն, անգլերէն, այդ թւում եւ միջին հայերէն, եւ այդպիսով տարածում գտել ինչպէս մերձաւոր Արեւելքում, այնպէս էլ Արեւմուտքում:

10. ՆԵՄԵՍԻՈՍ ԵՄԵՍԱՑԻ. «ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴՈՅ»

1889-ին Վենետիկում լոյս է տեսել չորրորդ դարի յոյն բնագէտ Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս քնութեան մարդոյ» բնագիտական աշխատութիւնը:

Բարսեղ Կեսարացու եղբայրը՝ Գրիգոր Նիւսացին (331-394) Նեմեսիոս Եմեսացու ժամանակակիցն էր: 379-ին Նիւսացին եւս գրել է բնագիտական մի աշխատութիւն «Վասն մարդակազմութեան» վերնագրով:

Յետագայում Նեմեսիոս Եմեսիացու «Յաղագս քնութեան մարդոյ» եւ Գրիգոր Նիւսացու «Վասն մարդակազմութեան» աշխատութիւնները եւ դրանց հեղինակներին նոյնացրել են եւ Նիւսացու աշխատութիւնը վերագրել են Նեմեսիոսին: Մատենագրական այս թիւրիմացութեան վրայ առաջին անգամ 1880-ին ուշադրութիւն է դարձրել Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ, ականաւոր հայագէտ, վաղամեռիկ Արսէն Սուքրին (1851-1882) «Բազմավէպ»ի 1880-ի ԼԸ. հատորում հրատարակելով «Նեմեսիոսի մարդակազմութեան գրոց եւ անոր հայ թարգմանութեան մաշակ մը» յօդուածը: Յիշեալ յօդուածից յետոյ Յ. Տաշեանը 1895-ին Վիեննայում հրատարակուած «Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք» աշխատութեան մէջ մանրամասնօրէն անդրադարձել է խընդրոյ առարկային:

Ըստ Տաշեանի, Նեմեսիոսի վերը նշուած աշխատութիւնը հայերէն է թարգմանուել 716 թուականին յունական ամենահին բնագրից: Նշենք, որ յունական բնագիրն առաջին անգամ լոյս է տեսել 1565-ին Անտիբրայէնում, ապա 1671-ին՝ Օքսֆորդում եւ վերջապէս ամենաընտիր չքեղ հրատարակութիւնը՝ 1802-ին Մագդեբուրգում:

Արսէն Սուքրինի հետազոտութիւնների համաձայն. Նեմեսիոսի յիշեալ գրքի հայ թարգմանիչը Ստեփանոս Սիւնեցին է:

Ինչպէս նշեցինք, Նեմեսիոս Եմեսացու բնագիտական այդ աշխատութիւնը առաջին անգամ տպագրել են Մխիթարեան միաբան-

ները, Վենետիկում, 1889-ին: Հայերէն թարգմանութեան վերնագիրն է «Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացոյ Յաղագս քնութեան մարդոյ»: Յիշեալ գործում յոյն բնագէտը քննարկել է հետեւեալ հարցերը. մարդու կազմութիւն, հինգ զգայարաններ, հոգեկան երեւոյթներ: Հիմք ընդունելով Աստուածաշունչը, նա շատ ու շատ հարցերում հերքել է Եպիկուրեանների, Ստոյկեանների, Արիստոտէլի, Դեմոկրիտի, Զենոնի, Հիպարքոսի, Հիպոկրատեսի եւ ուրիշների մի շարք տեսակէտները:

Նշուեց, որ Նեմեսիոսի գիրքը հայերէն է թարգմանուել Լ. դարի սկզբին, երբ Բիւզանդիայի հարեւան երկրներում Հայաստանում, Վրաստանում, Ասորիքում լայնածաւալ պայքար էր սկսուել Արիստոտէլի եւ իր ուսմունքն հովանաւորների, եւ առհասարակ հելլենասէր հոսանքի դէմ, որպէս բիւզանդական արքունիքին եւ քրիստոնէական եկեղեցուն սպառնալիք հանդիսացող զաղափարախօսութեան: Բնական է, որ Նեմեսիոսի յիշեալ գիրքը իշխող դասակարգի կողմից միանգամայն գրկաբաց կ'ընդունուէր:

Նեմեսիոսի գիրքը 44 գլխից է: Վենետիկի Մխիթարեանները յիշեալ գործը հրատարակել են նախաբանով, յունարէն բնագրի համեմատութեամբ ընդարձակ ծանօթագրութիւններով:

Հայ կենսաբանութեան պատմութեան ականաւոր մասնագէտ Ա. Տէր-Պօղոսեանը Նեմեսիոսի գրքի մասին գրել է. «Թէեւ Նեմեսիոսի այս աշխատութիւնը, համաձայն իր վերնագրի «Մարդու քնութեանը», այսինքն՝ նրա անատոմիային, ֆիզիոլոգիային ու հոգեբանութեանն է վերաբերում, սակայն այն քաւականաչափ ծանօթութիւններ է տալիս եւ քոյսերի, մանաւանդ կենդանիների մասին, ինչ-ինչ տեղեկութիւններ եմք գտնում եւ «անշունչների» մասին»²⁹:

Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս քնութեան մարդոյ» աշխատութեան հայերէն թարգմանութիւնը Լ. դարի սկզբին եւ դրա հրատարակումը Մխիթարեանների ջանքերով յիշաւի մի լուսաւոր էջ է հայ բնագիտութեան պատմութեան էջերում:

Նեմեսիոս Եմեսացու յիշեալ աշխատութեան շնորհիւ ստեղծւում են բնագիտական հայերէն նոր եզրեր: Մեր ասածի լաւագոյն կռուանը խնդրոյ առարկայի մասին Սէն Արեւչատեանի խօսքն է.

²⁹ Տէր-Պօղոսեան Ա., Նշուած աշխ., էջ 179:

«Շիրակացուց յետոյ քնագիտական ուղղութիւնը հարստանում է երկու արժէքաւոր երկերի թարգմանութեամբ եւս: Դրանք Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս քնութեան մարդոյ» եւ Գրիգոր Նիսացու» «Յաղագս մարդոյ կազմութեան երկերն են, որ 712-716 թուականներին թարգմանում է անուանի գիտական Ստեփանոս Սիւնեցին: Այս երկերի թարգմանութեան շնորհիւ ստեղծւում եւ յղկւում են հայ բժշկագիտական եւ քննափորձախոյան քաղաքի տեղմիւններ, որոնք յետագայում լայն տարածում են ստանում միջնադարեան գիտական գրականութեան մէջ»³⁰:

Հարկ է նշել, որ Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ», յիրաւի բնագիտական կոթողային աշխատութիւնը, թարգմանուած է նաեւ եւրոպական մի շարք լեզուներով եւս եւ այն մինչեւ ԺԸ. դարի կէսերը եւրոպական մի շարք երկրներում բնախօսութեան հիմնական ձեռնարկներից մէկն էր:

11. ԴԱՆԻԷԼ ՄՈՐՐԻՈՎՑԵԻԻ

«ՈՒՂԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՐԱՏ» ԳԻՐՔԸ

1895-ին վենետիկում Գերովքէ Քուշնէրեանի (1841-1981) թարգմանութեամբ լոյս է տեսել Դանիէլ Մորրովցեւի «Ուղեւորութիւն Արարատ» գիրքը:

Թարգմանութիւնը կատարուած է ռուսերէն բնագրից: Այդ իմաստով յիշեալ թարգմանութիւնը Մխիթարեանների՝ բնագիտական թարգմանական գործում ուրոյն տեղ ունի:

Դանիէլ Մորրովցեւը (1830-1905) տաղանդաւոր գրող էր, պատմաբան, ազգագրագէտ, աշխարհագրագէտ: Հարիւրից աւելի գրքերի հեղինակ է: 1882-ին եղել է Հայաստանում, փորձել բարձրանալ Արարատի գագաթը: Օգոստոսի 10-ին սկսուել է վերելքը դէպի Արարատի գագաթը: Մորրովցեւին ուղեկցել են Երեւանի գիմնազիայի տնօրէն Ստեփան Պավլովիչ Զելինսկին (Ստեփան Ամիրզադի Մկրտչեան) (1847-1904), Սուրմալուի գաւառապետ Նիկոլա Պետրովիչ Կոկչաւեւը, ռուս սպայ Իվան Սիւոլոբովը, ինչպէս նաեւ երկու քրդեր: Երբ մինչեւ Արարատի գագաթը մնացել էր մի քանի հարիւր մետր, Մորրովցեւի առողջական վիճակը կտրուկ վատացել է:

³⁰ Համաստեղութիւն (ՄԱՅՄ Ժողովուրդների պոեզիայի – թարգմանութեան տօն), տարեգիրք, Երեւան, 1978, էջ 107

1882-ի օգոստոսի 11-ին Արարատի գազաթն են բարձրացել Սիւրբ-բոլը եւ երկու ուղեկցող քրդերը:

Կարճ ժամանակ ապաքինութիւնը յետոյ Մորդովցեւը գրել է «Դէ-պի Արարատ» պատմաաշխարհագրական աշխատութիւնը, որը լոյս է տեսել Պետերբուրգում 1883-ին: Գիրքը մեծ հետաքրքրութիւն է առաջ բերել հայ մտաւորականութեան մէջ: Լէոյի թարգմանութեամբ այն 1883-ին լոյս է տեսել նաեւ Շուշիում:

Մորդովցեւի գիրքը լոյս է տեսել 1883-ին: Մխիթարեանները այն թարգմանել – լոյս են ընծայել 1895-ին, այն է՝ գրքի լոյս տեսնելուց տասներկու տարի անց: Մէկ անգամ եւս համոզուում ենք, թէ Մխիթարեանները ինչպիսի ուշադրութեամբ են հետեւել Հայաստանին – հայ ժողովրդին առընչուող անց ու դարձին:

Այդպէս են եղել նրանք իրենց միաբանութեան հիմնադրման օրուանից: Այդպէս են – այսօր էլ:

ԱՍՍՏՈՒՐ ՓԱՇԱՅԵԱՆ

The Natural Science Translations of the Mekhitarist Congregation Summary

Asatour Pashayan

In the 18th and 19th centuries, the Mekhitarist Congregations of Venice and Vienna translated and published a large number of natural science books, lectures and encyclopedias from Latin, French, German and English, to Ancient and Modern Armenian. Chronologically, the first was “Four Volumes of Philosophy” by 16th Century French theologian and philosopher Andon Covdin, which was translated from the original Latin text to Ancient Armenian by Fr. Vrtanes Askerian, a member of the Mekhitarist Congregation in Venice.